

Pospíšil, Ivo

**Problém teorie literárních dějin a jeho interdisciplinární souvislosti:
prostorovost/spaciálnost/areálovost**

In: Pospíšil, Ivo. *K teorii ruské literatury a jejím souvislostem*. Vyd. 1. Brno:
Masarykova univerzita, 2013, pp. 41-55

ISBN 9788021062160

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128455>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3. Problém teorie literárních dějin a jeho interdisciplinární souvislosti: prostorovost/spaciálnost/areálovost

Prostorovost/speciálnost/areálovost/zónovost jsou pojmy, které jsou si velmi blízké: v našem kontextu vyjadřují způsob existence artefektu, v daném případě literárního, jeho bytí v prostoru, onticko-spaciální aspekt jeho existence. Tato charakteristika je v minulosti příznačná pro všechna podstatná díla o jazyku a literatuře v našich souvislostech včetně filologického díla Šafaříkova i prací J. Dobrovského nebo J. Jungmanna či J. Kollára: jde o běžný vnějškový aspekt existence jazyka a literatury v prostoru a čase. Například uvnitř slavistiky si uvědomujeme, že dosud vlastně neexistují moderní, nové dějiny slovanských literatur, které by rozsáhlý materiál scelily hlubinně, z odstupu, nadhledu i podhledu tak, jak to ve své době učinil jeden vědec evropského a světového věhlasu. Snad jen dílo Jana Máchala *Slovanské literatury I-III (1922–1929)* a *Slovesnost Slovanů (1928, 2012)* Franka Wollmana, by mu mohly konkurovat co do aktuálnosti materiálu a originality vidění. Mám ovšem na mysli Šafaříkovo/Šafárikovo dílo *Die Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (Pest 1826; přetisk Bautzen 1983). Slovenský překlad je z roku 1963.

Stačí se jen podívat, kteří badatelé se Šafárikovým dílem zabývali: jeho jméno silně zaznělo ve zvěčnělém českém svazku z pohnutého roku 1939 *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, ale psali o něm také Jiří Horák, Konstantin Jireček, Milan Kudělka, Karol Rosenbaum, Miroslav Kvapil, anglický bohemista a slovakista Robert Pynsent, Imrich Sedlák, František Všetická, samozřejmě již zmínění Frank Wollman a Jan Petr, velmi výrazně také Ján Koška.

Základním pojetím, jímž v *Dějinách slovanské řeči a literatury* Šafařík pokračuje v koncepci Josefa Dobrovského, je areálový pohled, tj. komplexně územní pojetí slovanské filologie. V úvodu (Einleitung) najdeme prostorově ukotvený výklad o původu Slovanů (Abstammung, Wohnsitze u. Thaten der alten Slawen, Religion und Sitten, Cultur u. Sprache der alten Slawen, Slawischer Volksstamm im dritten Jahrzehnt des XIX Jahrhundert. Character und Cultur der Slawen im Allgemeinen, Schicksale und Zustand der slawischen Literatur im Allgemeinen. Uebersicht einiger Beförderungsmittel der Literatur unter den Slawen). Je to především obecné pojetí Slovanů a slavistiky, kulturně historický půdorys, který determinuje další výklad.

První díl (Erster Theil) logicky začíná kapitolou Südöstliche Slawen: bere tedy Šafařík jižní Slované mluvící jazykem, který se stal základem prvního slovanského spisovného jazyka – staroslověnštiny – , a východní Slované, kteří tento jazyk, především v podobě ruštiny převzali do systému psané i mluvené řeči, jako syntézu východoslovanského a jihoslovanského jazyka.

Zajímavé jsou proporce a význam, který je jednotlivým „slovanským nářečím“ připisován: zcela zřetelně je dominantní ruská a česká literatura: to má v první třetině 19. století ještě svou logiku, definitivně se to mění v 19. století ve prospěch polské literatury: tradice české literatury přece jen sahají až do období románského a vrcholu dosahují v gotice Smilovy školy: ani česká renesanční a hlavně humanistická literatura není zanedbatelná, zejména ve spojení s významem Prahy jako královského a císařského sídla celoevropského významu (Karel IV., husitské války, Jiří z Poděbrad, Jageillonci, Rudolf II.). Ještě si je nutno uvědomit, jak Šafařík užívá jednotlivé pojmy, resp. termíny: českou literaturu nazývá „böhmische Literatur“, což je označení především zemské a znamená prostě literaturu psanou v zemích Koruny české, spíše však jen v Čechách, i když myslí zjevně především literaturu psanou skutečně česky, tedy slovanským jazykem. Podobně píše nikoli o slovenské literatuře, ale o řeči a literatuře Slováků, což má také podobný nadjazykový ráz: uvědomme si, že kromě slovanského jazyka tu byla především latina a později – jako v zemích Koruny české – němčina a ještě mnohem později (de facto výrazněji od 18. století) v horních Uhrách, tedy na dnešním území slovenském, maďarština. Pojem „böhmisch“ je však poněkud sporný: jelikož slovo „tschechisch“ je poměrně nové a začalo se užívat *via facti* až po roce 1918, bylo slovo „böhmisch“ užíváno skutečně pro češtinu jako západoslovanský jazyk (angl. Bohemian). Nejde zdaleka o hru se slovy: ta jsou klíčová pro pochopení významů dnes zastřených nebo znejasněných.

Ve 20. století se prostorovost objevila jako velké Téma ve fyzice a filozofii a spojuje se časem jako čtvrtou speciální dimenzi v chronotopos. Jestliže pro chápání literárního prostoru a jeho tvarosloví se stala klasicou práce Gastona Bachelarda (1884–1962),⁵³ s časoprostorem vydatně

53 Jeho pojetí ovšem vyplynulo z celostní filozofie, a to již z raných prací *Essai sur la connaissance approchée* (1928), *Étude sur l'évolution d'un problème de physique: la propagation thermique dans les solides* (1928), *La valeur inductive de la relativité* (1929), *La pluralisme cohérent de la chimie moderne* (1932), *L'Intuition de l'instant* (1932), *Les intuitions atomistiques: essai de classification* (1933), *Le nouvel esprit scientifique* (1934), *La dialectique de la durée* (1936), *L'expérience de l'espace dans la physique contemporaine* (1937), *La formation de l'esprit scientifique: contribution à une psychanalyse de la connaissance objective* (1938), zejména však ze slavné série, jejíž se stalo součástí, a to *La psychanalyse du feu* (1938), *La philosophie du non: essai d'une philosophie du nouvel esprit scientifique* (1940),

pracoval originální ruský fenomenolog Michail Bachtin (1895–1975) a jeho pokračovatelé, mj. i čeští, kteří se mu však později vzdalovali, mezi nimiž byla v této aplikaci nejvýraznější Daniela Hodrová.⁵⁴ V bývalém SSSR se ontologií literatury ve smyslu existence literárního artefaktu v času a prostoru zabývali tvůrci tzv. funkčně historického přístupu (istoriko-funkcional'nyj podchod – N. V. Osmakov). Časoprostor se tu redukuje spíše na prostor ve smyslu topos, tedy místo, jehož struktura se stává komponentem výstavby literárního artefaktu, ale také jeho existenciálním rámcem. Fascinace Bachtinovým chronotopem použitým především v jeho studiích o starořeckém románu, byla u nás známa od 60. let 20. století, ale realizovala se však spíše od 70. let: v rámci této zájmové vlny vznikla i má prvotina *Ruská románová kronika* na chronotopickém principu přímo založená a průběžně a potom řada studií a další kniha *Labyrint kroniky*.⁵⁵

V práci *Labyrint kroniky* bylo na materiálu několika národních literatur ukázáno, že hybatelem tohoto literárního tvaru je obecně platný rozpor žánru a jeho metody: napětí mezi nimi se vybíjí také tím, že žánr a metoda koexistují v kontrastním propojení. Na tomto základě jsme budovali typologii kroniky jako soubor čtyř tvarů (kroniky, romanizované kroniky, románové kroniky a kronikalizovaného románu). Přitom ve všech těchto

L'eau et les rêves (1942), L'air et les songes (1943), La terre et les rêveries du repos (1946), La terre et les rêveries de la volonté (1948), La poétique de la rêverie (1960), La flamme d'une chandelle (1961) aj.; čes. překlady: Plamen svíce (1970, 1997), Poetika prostoru (2009), Psychoanalýza ohně (1994). Voda a sny (1997), slov. Překlady byly ještě časnější: Nový duch vedy (1981), Psychoanalýza ohňa (1970), Poetika priestoru (1990).

54 Viz např. její známé práce počínaje kandidátskou disertací Pohyb románu (ČSAV, 1979, 1980, školitel Š. Vlašín), v témže roce vydaný výběr z Bachtina Román jako dialog s doslovem napsaným spolu s V. Svatoněm, knižně vydané Hledání románu (1989), Město vidím... (1992), Místa s tajemstvím. Kapitoly z literární topologie (1994), její redigování poněkud nepřehledné týmové práce ...na okraji chaosu (2001), spoluautorství Poetiky míst (1997), Román zasvěcení (1980, 1993). Stejně jako její kolega V. Macura (1945–1999) spojila tato bádání s vlastní prozaickou, do řady jazyků přeloženou tvorbou.

55 Viz mimo jiné tyto mé studie: Ruská románová kronika a utilitarismus. Čs. rusistika 1982, č. 3, s. 114–119. Románová kronika a socialistická literatura. Slavia 1983, seš. 2, s. 131–139. Románová kronika jako žánrové východisko, SPFF BU, D 31, 1984, s. 49–56. Idyla, elegie, kronika a moderní literatura. SPFF BU, D 32, 1985, s. 197–201 (vyšlo 1987). Powieść-kronika. *Zagadnienia rodzajów literackich*, z. 1 (65), t. XXXIII, s. 121–125. Moderní (románová) kronika jako umělecká forma. In: Filolohični seminary. Chudožnja forma, vypusk 8. Kyjiv's'kyj Nacional'nyj Universytet imeni Tarasa Ševčenko, Kyjiv 2005, s. 68–74. Powieść-kronika, heslo in: Słownik rodzajów i gatunków literackich, pod redakcją Grzegorza Gazdy i Slowini Tyneckiej-Makowskiej. Universitas, Kraków 2006, s. 572–575 (přel. K. Kardyni-Pelikánová). Vývojové fáze kroniky ve slovanských literaturách, Slavia 1984, seš. 3–4, s. 349–357. Sujetkausalität und Romanchronik. Zeitschrift für Slawistik 1984, 3, s. 421–434.

typech kroniky se zachovává určité sémantické jádro, které je společné; vnímatel vždy rozpozná tento základ, a tudíž i vývojovou kontinuitu žánru. Zmíněné kronikové typy se od sebe liší, ale mají společnou architektoniku vidění světa, tedy základní dynamický, konstrukční model, který v sobě nese pevně stanovený soubor tvarově obsahových determinant. Klíčem k poněkud posunutému pohledu na „věčnost“ žánrů může být sám jeho název („chronos“ = čas). Někdy je funkce času v kronice chápána zjednodušeně jako posloupný výklad dějů (chronologická posloupnost); analýza jednotlivých vzorků žánru však ukazuje, že čas nehraje zdaleka jen tuto roli. V *Ruské románové kronice* (1983) jsme za žánrovou dominantu pokládali bachtinovský chronotopos a na poměrně úzkém materiálu jsme charakterizovali znaky obou jeho složek: 1. Kronikový prostor pulsuje mezi „mikroprostředím“ a „velkým světem“. 2. Kronikový prostor je charakterizován motivem stálého návratu. 3. Kronikový čas se vyznačuje koncepcí jedné časové řady. 4. Kronikový čas je různými literárními prostředky brzděn. 5. Kronikový čas je spjat s pociťovaným protikladem minulosti a přítomnosti. Také v moderních literárních tvarech s kronikovým půdorysem se toto brzdění silně projevuje (zastavování času, jeho drobení, opakování). Tyto rysy podporují loci communes. (v různých dílech např. opakování obrazu hodin, jinde Straussův valčík Na krásném modrém Dunaji, někde zase opakující se motiv včel a včelí královny nebo narátorovy vstupy). Drobení a štěpení času se projevuje také v globální vyprávěcí strategii: v kompozičním zrcadlení a permanentním střídání pohledů. Narušením jednosměrnosti časového proudu je také líčení náhodnosti nebo nepřítomnosti smrti. Smrt je ukazována jako odpudivý, hrůzný jev, ale zároveň jako jev náhodný, nesystémový. Specifickým prostředkem brzdění času je tzv. *kroniková prostorová pulzace* (termínu jsme poprvé použili právě v monografii *Ruská románová kronika*, rkp. 1979): práce s uměleckým prostorem a časem se stává funkcí časové dominanty. Kronikový prostor pulzuje mezi mikroprostředím a „velkým světem“, pohyb má východisko v jedné lokalitě a stále se do ní vrací. Jedním ze způsobů práce s prostorem jako funkcí časové dominanty je jev, který jsme nazvali poetikou konkrétního. Orientace na omezenou prostorovou entitu vede v románové kronice k zvýraznění podílu uměleckého detailu. Je zde natolik důležitý, že lze dokonce hovořit o uměleckém detailu jako základním stavebním komponentu díla.

V *Ruské románové kronice* jsem se tehdy pokusil položit podle mého soudu **klíčovou otázku propojení vnějšího a vnitřního časoprostoru**, tedy vnějšího časoprostorového rámce literárního artefaktu a jeho vnitřního časoprostorového ustrojení. Je však také zřejmé sepětí času a prostoru, jak je to v pojmu „chronotopos“ deklarováno, neboť ani

s tím vlastně Bachtin nepracuje: píše o chronotopech jako relativně stabilních blocích, ale nezkoumá zřejmou souvislost času a prostoru přímo ve stavbě artefaktu, tedy to, jak se mění literární/umělecký čas v závislosti na modifikacích prostoru a naopak; posléze ustoupil k zkoumání prostoru, v němž čas je jen proměnlivým pozadím. Kardinální otázky jsou tedy dvě:

1) propojení vnějšího a vnitřního chápání prostoru v literárním artefaktu;

2) reakce času a prostoru v časoprostorovém kontinuu.

K tomu nutno dodat, že literární čas a prostor, ať již chápaný jako rámec existence artefaktu, nebo jako jeho stavebný komponent, je fakticky metafora jeho fyzikální podoby, resp. metafory metafory, neboť i naše představa fyzikálního času a prostoru je jen metaforická (nejsme schopni si něco takového fakticky představit – o tom ostatně svědčí jazyková vyjádření těchto kategorií); když jsem v polovině 70. let 20. století napsal pro jeden specifický účel malou studii o času a prostoru v literatuře, jeden z posuzovatelů – mimochodem profesí mikrobiolog – ji kladně přijal s tím, že tomu nerozumí, neboť si nedovede představit jiný než fyzikální časoprostor. Není to historka bezvýznamná, protože vždy si je třeba uvědomit, že naše terminologie je metaforická ve smyslu sémanticky oscilujícího přenosu pojmů z jiných oblastí; všechny ty fiktivní světy ze slov, které mají své poněkud fundamentalistické zastánce a vyznače, jsou jen našimi tropickými představami, jejichž hodnota stojí a padá s recepční silou poetiky.

Jestliže G. Bachelard, M. Bachtin nebo D. Hodrová vzbudili spíše zájem a dokonce vyvolali i módní, často nepůvodní vlny, jimž se literární věda zajisté někdy nevyhne, byť jde o pojetí zjevně jen letmo načrtnutá, nedotažená ve smyslu jednoznačných odpovědí na výše uvedené otázky, práce s vnějškovým prostorem, jimž I. Něupokojevová (1917–1977) říkala „zónové komplexy“ a D. Ďurišin v posunutém významu „osobitné medziliterne spoločnosti“, vzbudila polemiky a proklamace areálových studií terminologicky navazujících na americkou sovětologii a kremlogii 20. století, v jistém slova smyslu i nevoli, jež se však změnila v nadšené a „objevné“ koncepcie (odkazovat na konkrétní pracoviště netřeba). V jisté zášti, která byla zhruba na počátku 21. století zaměřena proti areálovým studiím z pozic fundamentalistických filologů, lze vidět dva důvody: jednak intuitivní pocit, že jde o něco nového, majícího perspektivu a šanci pohltit nebo zastínit tradicionalistické bádání, jednak – spíše výjimečně – i seriózní obava ze ztráty „řemesla“, tedy filologického jádra. Tato zášť – jemněji řečeno ostrá skepse – se projevuje i na pracovištích, která areálová studia již v praxi nejméně deset let uplatňují. Když pomíneme interpersonální ráz těchto postojů, je tu vyjadřováno přesvědčení, že areálová studia jsou buď odpadkový koš, kam se vejde leccos nebo i všechno. Jak to trefně vyjádřil

jeden kolega, areálová studia jsou třikrát nebo čtyřikrát procezený pytlík čaje. Je v tom kromě úzce osobní, vztahové dimenze vyjádřeno i to, že „nihl novi sub sole“, ale to je přesně tak: v našich vědách či „vědách“, které nepřestávají mít spekulativní povahu, nemůže jít o zásadní zvrátové objevy, o „koperníkovské obraty“, i když si to o sobě leckdo myslel nebo myslí, ale jen o přestavení a posuny důrazu jednotlivých komponent; v tom nejsou areálová studia výjimkou. Je zajímavé, že zášť budí nikoli mechanické pojetí kombinující jazyk a literaturu v roli servisu s dominující historiografií, ale právě pokusy nově promýšlet areálová studia a pozvolna – neboť jde o běh na dlouhou trať – z nich vytvářet kompaktnější, vnitřně strukturovaný celek s jasněji vymezenými hranicemi, tedy vlastním předmětem bádání, jehož jádro zůstává filologické, a se specifickou metodologií. Ostatně řada vědních oborů se od zlomového roku 1989 vytvářela jakoby znovu, např. politologie (political science, Politikwissenschaft) byla u nás budována z její německo-americké poválečné varianty a jejími nositeli byli u nás často bývalí historici, i když nelze popřít, že v 18. a 19. století existovala politická věda, později pozitivistická, marxistická nebo německá „státověda“ (Staatswissenschaft) přežívající v podstatě do nedávné doby například na skandinávských univerzitách. Lze říci, že po roce 1989 se řada takových věd včetně sociologie záměrně a radikálně „odstříhla“ od své minulosti, od různých škol, které nebyly zdaleka jen marxistické nebo ideologicky nepřijatelně kontaminované, spíše naopak; formálně uctívány, ale jinak de facto záměrně zapomenuty či zapomínány tak zůstaly některé právní, sociologické a politologické školy meziválečného období.

Areálová studia si tento postup nemohou dovolit již proto, že primárně vycházejí ze studia jazyka a literatury jako brány ke všemu ostatnímu; proto jsme je pro jistotu a zpřesnění v Brně nazvali filologicko-areálová studia.

Metodologickým východiskem výzkumu, který měl a má obohatit filologické vědy a výuku jazyků a literatur, je projekt integrované žánrové typologie, brněnské pojetí literární komparatistiky a genologie a areálové koncepce, které počínají nikoli americkými areálovými studii, ale zcela autochtonně již zmíněnými P. J. Šafaříkem a J. Dobrovským a celou slavistickou školou 18. a 19. století. Zdaleka však nejde pouze o obohacení filologické výuky z hlediska informací a kontextové šíře: jde o důležitý metodologický posun, který bychom mohli charakterizovat jako zpevnění filologického jádra a posílení okolní plazmy příbuzných a blízkých vědních oborů: tedy na jedné straně překonání imanentní uzavřenosti filologie, na druhé straně postupné spojení lingvistiky a literární vědy jako již rozpojených součástí původní filologické jednoty. Původní oborová synkretičnost vycházela z menší specializace jednotlivých oborů: proto také vznikaly monografie z dějin jazyka a literatury a vše se v nich chápalo jako celek:

jazyk je materiálem literatury a literatura je realizační plochou jazyka, jenž se manifestuje v textech a mluvních projevech. K tomu se postupně dodávala časová (historická, diachronní) a funkčně synchronní dimenze. Oproti původnímu pojetí se začala vytrácet prostorová filologie, která je nejvíce spjata se zónami a areály, a tedy s tím, co se v těchto prostorách děje a co je nutné znát a pochopit. Je to prostor přírodní, ale také společenský a politický: na hraně přírodně sociálního se pohybuje sexuální život a svět obou pohlaví, stejně jako rodina. K filologii se tu přirozeně připojují sociologie, politologie, filozofie, psychologie, gender studies, feminismus jazykový, jazykovědný, literární a literárněvědný. Současně je zřejmé, že jazyk a texty nevystihují areál zcela, ale také – z druhé strany – že areál z valné části promlouvá jazykem a jeho produkty.

1) I když se areálová studia prosadila – přes odpor tradicionalistů – dokonce oficiálně i v Praze (tam se jimi ovšem zabývali prakticky i před filologickými tradicionalisty), kde je dnes zaštiťují historiografové, objevují se „spásné pochybnosti“. Problematika areálových studií se konečně dostala z roviny emocionální do roviny věcné. Tedy je třeba nebrat areálová studia jako nějaké nové náboženství, ale zcela věcně jako kognitivní nástroj. Právě proto je role advocata diaboli tak nutná. Negativní hodnocení areálových studií bývá spínáno s tím, že to může být nový, již výše zmíněný „odpadkový koš“, to jest oblast, kam se všechno svede, aniž by to vedlo k nějakému novému poznání, tedy že tento obor nemá vlastní vymezení, hranice a předmět bádání. Není to nic nového, neboť nové či staronové obory své hranice a definice teprve „za pochodu“ hledají. I když areálový přístup není nijak nový, nikdy se areálová studia nestala samostatným, autonomním oborem – v Brně od roku 2009 v rámci programu Filologie jako bakalářské a magisterské studium, již řadu let pak v podobě teorie areálových studií jako studium doktorské. Nedomnívám se, že bychom měli areálová studia koncipovat jako něco zcela nového, jak to někdy dělají naši sociologové nebo politologové v rámci nynějšího diskursu. I v 19. století i později – jak již uvedeno – byly přece politické vědy, které se různé jmenovaly a hrály jistou úlohu v různých ideologiích – podobně je tomu s areálovými studii. Jsme tedy odhodláni nepsat v areálových studiích rok nula, ale vědomě navazovat na to, co se v této oblasti stalo v minulých desetiletích až do 18. století, samozřejmě funkčně a výběrově.

2) Důraz na prostorové (spaciální, zónové) vztahy také není nový, ale je tu zdůrazněn – oproti poetologii a chronotopičnosti – aspekt sociologický a politologický.

3) S hranicemi nové vědní disciplíny a jejím rozpětím je spojen i problém disciplinarity a interdisciplinarity, tedy hledání onoho průniku, jenž bude vlastním okruhem nového oboru. Říká se tomu někdy „řemeslo“, to

znamená znalost základních „grifů“, které dobře známe z věd přírodních, technických, ale i exaktních a humanitních. Z tohoto hlediska se hyperbolicky uvádí, že tyto nové obory jsou „podvod“, tedy že jejich absolventi umějí vlastně „všechno a nic“, že jejich nový obor nemá přesněji vymezený předmět a mechanicky vymezené minimální penzum toho, co se s oborem obvykle ztotožňuje (souhrn charakteristických, trochu mytizovaných znalostí, které se tradují např. v matematice, fyzice, medicíně, filologii apod. – s tím jsou spojeny i klíčové předměty, „postrach“ adeptů oboru, kdysi např. v medicíně anatomie, ve filologii historická mluvnice nebo syntax apod.). Toto vše se musí v nových oborech vyprofilovat, patrně však jinak a s jiným výsledkem – není možné vše kopírovat podle oborů, jež se rodily staletí. S tím ovšem souvisí poměr filologického a sociálněvědního studia v areálových oborech. V brněnském provedení je to dáno již tím, že jde o filologicko-areálová studia, tj. v podstatě o transcendenci filologie, která je východiskem i jádrem oboru: areálovost je v tomto pojetí nikoli mechanickou syntézou nebo „roztokem“ filologie a sociálních věd, ale přirozeným přesahem filologie.

4) Nutno se vyhnout módnosti areálových studií, tedy nekritického zdůrazňování všeho, co s areálem souvisí, naopak vše relativizovat právě vztahem čili relací k jiným pojmům a koncepcím.

Zde bychom mohli vytyčit několik okruhů:

- 1) Areálová studia a sociální vědy
- 2) Areál a fikční světy (to ponechme povolanejším, kteří to vytvořili a úporně o tom píšou)
- 3) Areál a vizualizace (např. polská koncepce ikonosféry)
- 4) Areál a dějiny literatury/teorie literárních dějin
- 5) Areál a dialog kultur
- 6) Areál a kulturologie

Pojmy „dialog kultur“ a „areálová studia“ jsou více kultivovány (alespoň u nás) teprve v posledních letech, ale jejich podstata byla známa dávno, často však vystupovala po jinými jmény: kulturněhistorická škola vycházela z podobných premis, pojmy jako kulturní prostor nebo geografické pojetí filologie jdou nejméně do 18. století a via facti ještě dále, nemluvě o amerických *area studies* jako rámci pro sovětologii období studené války. Jinak řečeno: kulturní dialog má vždy prostorový rozměr a odehrává se v konkrétním areálu, jenž má prostorovou, ale i časovou dimenzi, dění v areálu je vždy soustředěno kolem kultury a kulturního dialogu, i když jde o rozmluvy nejen o literatuře, ale také o umění, společenské etiketě, ekonomii a ekonomice i politice. Kulturní dialog znamená

rozmluvu, spor dvou nebo více stran nebo multilaterální výměnu hodnot – také ta se vždy odehrává v konkrétním prostoru, resp. tento prostor překonává. Vytváří tak předpoklad k vzniku kulturních nebo úžeji literárních centrismů, rámců, kam se tyto procesy soustřeďují.

Přesahy zejména literárních vědců ke kulturologii by neměly být pouhým opakováním starších fází kulturní historie nebo jejich variantami: bohužel se nezdá, že jimi jsou. Jinak řečeno: ani tato nová fáze kulturologického bádání, která je vlastní druhé polovině 20. století a obdoby těsně po ní následujícím, se nemůže vyhnout otázce předchůdců a toho, k čemu tehdy – tj. zhruba od poloviny 19. století – došli. Zde se ovšem nabízí celý roj metodologických postupů, mezi nimiž význačné místo zaujímá prostorové chápání kultury a postupy sociálních věd, tedy zejména sociologie, dnes však ještě častěji také politologie (Politikwissenschaft, political science), mezinárodní politiky a žurnalistiky a masmediálních studií, gender studies atd.

Dialog kultur mě v minulosti zajímal z několika hledisek: kromě konkrétního příkladu rozporuplných česko-ruských kulturních, zejména literárních vztahů, to byl na prvním místě dialog jako takový a později jeho různé projevy a vztahy k jiným jevům, mimo jiné také k areálovým studiím, a jeho projevy, např. literatura virtuální autenticity.

V obecnějším zamyšlení jsme došli k tomu, že sousloví „dialog kultur“ má v podstatě rozpornou povahu, že je módní, často užívané: připomíná tím jiná žurnalistická sousloví z kulturní a literární sféry, například „magický realismus“ nebo jiné pojmy, zejména z politiky, resp. politologie, které se již ve své době – tedy včera a dnes – značně vyprázdnily. Dialog na povrchu funguje jako způsob komunikace, ale má svou významnou úlohu i jako médium strategie lidského chování a jednání, jako prostředek dosahování cílů. Obecně je v povědomí to, že dialog je pozitivním prostředkem lidského dorozumívání, že vede k rozrušování nezdravého izolacionismu. Jestliže v této obecné poloze je dialog vítaným uvolněním napětí, ve funkci instrumentální je především prostředkem názorového střetu, který nakonec vede k prosazení jistých hledisek a k nastolení situace, jaká před dialogem nebyla. Je tedy dialog ve své instrumentální podobě především nástrojem změny, změny poměru mezi účastníky dialogu, změny vnitřní, tedy v jejich myšlení, ale i změny vnější – v jejich existenciální situaci. Dialog má tedy v sobě potenci být nejen mírumilovným výměníkem názorů, ale také zbraní, nástrojem boje. Řekli bychom, že lidské dějiny jsou z tohoto hlediska nekonečným dialogem bytostí, společenství a společností, civilizací a kultur a že dialog v širokém slova smyslu, tedy jako konfrontace, byl hlavním hybatelem všech historických změn a že tedy nutně předpokládá vítěze a poražené.

Nicméně asi největší význam má dialog kultur pro koncipování komparatisticky chápaných literárních dějin a především teorie literární historie. Úvahy o teorii literárních dějin nejsou nové, ale v dnešní době znovu ožívají; v české tradici stačí připomenout Reného Wellka a jeho práci z 30. let minulého století. (viz Výběr literatury, s. 264). Tedy to, co se pod cizím vlivem objevuje teprve v těchto letech jako reakce na dlouhou absenci historicity, je hodně zpozdilé.

Dnes se globalizace se projevuje i jako snaha politizovat literární vědu. Zde to však má svůj důvod: často jsou literárněvědné názory zprostředkovaným rezultátem politické a celkové společenské situace, vyvozování literatury a literární vědy ze širších souvislostí – to v podstatě odpovídá zásadám moderně pojatých areálových studií (*Integrovaná žánrová typologie*, 1999, *Areál – sociální vědy – filologie*, 2002; *Litteraria Humanitas XI, Crossroads of Cultures*, 2002; *Comparative Cultural Studies in Central Europe*, 2004; *Česko-slovenské vztahy v slovanských a středoevropských souvislostech*, 2003; *Česko-slovenské vztahy, Evropa a svět*, 2004; *Litteraria Humanitas XIII. Austrian, Czech and Slovak Slavonic Studies in Their Central European Context*, 2005) a také to souvisí s demytizací některých skutečností.

Každý literární historik stojí před zásadním problémem: co do „své“ literární historie dát a podle jakých kritérií postupovat. Například problém dějin české literatury, k níž se počítají díla psaná staroslověnsky, latinsky, česky, ale nikoli německy, může být názorným příkladem – jiné národní literatury, zvláště ve střední Evropě a na Balkáně, jsou na tom podobně. Je to onen kruciólní bod, v němž se spojuje literárněvědná metodologie, literární teorie, literární historie a ovšem literární kritika, přičemž jen jedna z těchto disciplín je povýtce axiologická. Imanentním literárněvědným metodám se obvykle vytýká malé zření k axiologickým kritériím: právě člen Pražského lingvistického kroužku René Wellek je však důkazem, že jeho metodologie se snažila vymanit z imanentního okruhu, být „měkčí“, více vnímat axiologické momenty a zapracovávat je do konceptu teorie literární historie i do samotných literárních dějin.

Z tohoto hlediska je velmi důležité integrovat do modelu literárních dějin také model dějin areálové literární vědy: ta sice vytváří ve vztahu k zkoumané literatuře metavztah, ale současně z hlediska kulturně prostorového, tedy areálového, je součástí celého literárního vývoje, který modeluje, je jím modelována a brána jako celek; to zdaleka neplatí jen o literární kritice, která se na literárním procesu podílí bezprostředněji, ale o literárních dějinách a teorii, které dnes více než kdy jindy vstupují do ontologie literatury jako takové. Souvztažnost literární vědy, resp. estetiky a konkrétních literárních projevů, dobře viděl filozof, estetik a lite-

rární vědec Zdeněk Mathauser (1920–2007), když ve svém díle záměrně, intenčně tyto dvě oblasti systematicky spojoval v jedno kontinuum. Viděl například fenomenologii nejen ve filozofii a estetice, ale také přímo v krásné literatuře a jejím poetologickém modelování, pravidelně oživoval svá teoretická schémata exkurzy do jiných druhů umění, resp. i do jiných systémů, které mají invenční povahu. Příznačný je také teoretikův zájem o klíčové literární jevy, jakými byli v jeho případě V. Majakovskij nebo M. Cvetajevová (viz Báseň na dosah Eidosu, 2005).

Jak již poznamenal R. Wellek ve studii z 30. let 20. století (1936), současná teorie literárních dějin nemůže neobsahovat osu axiologickou. Zde může dojít k sporům o tzv. hodnotu a rovnost v literatuře. Svůj názor jsem vyjádřil již několikrát, mj. v recenzích a samostatných studiích, jejichž tématem byly knihy Ivana Dorovského a dnes již zesnulého Jána Košky – oba vycházejí v podstatě z prostorové koncepce Dionýze Ďurišina a jeho týmu. Žádný kánon nemohou určovat jen příslušníci národních literatur dané zóny, kánon je nadnárodní, překračuje bezohledně jakékoli hranice, umění a estetika nepodléhají žádnému diktátu a jestli ano, tak jen dočasně. Žádná pozitivní diskriminace nemůže být stálým doprovodným prvkem vývoje, snad jen jeho dočasným a pomocným prostředkem, neboť vývoj má své vlastnosti, k nimž patří i kategorie velikosti: co je velké, má automaticky výhodu proti tomu, co je malé – s tím nelze nikde nic dělat a výjimky jen potvrzují pravidlo.

Druhá polovina 20. století znamenala v teorii i historii literatury enormní obrat zájmu k masové kultuře, masové literatuře, resp. tzv. triviální literatuře. Je to obrat více než pochopitelný. Konec 60. let 20. století předznamenal – v podstatě ve všech druzích umění – obrat od modernismu k postmodernismu. Dominantním rysem literatury konce 20. a počátku 21. století je masivní invaze triviality. Jestliže za její základ považujeme jistou alternativnost poetiky a jejích modelů, nacházíme tu již jasné styčné body s postmodernou. Zde je konec 60. let a počátek 70. let 20. století skutečně zlomovým obdobím skoro ve všem: konec romantických revolucí v USA a západní Evropě, konec „lidských tváří“ socialismu v Evropě takzvaně východní, resp. v sovětském bloku, realita, status quo, tvrdé kontury znamenají také nové posuny v názírání umění a světa. Oproti iluzivnímu nebo intenčně deziluzivnímu umění se objevuje silnější tendence chápat umění znovu jako hru, jako alternativní svět, který nemá s reálným světem mnoho společného. Vytváření nové podoby teorie literární historie je současně stále více spjato s filozofií obecných dějin, s představou neustálé konfrontace s minulým literárním vývojem, který se nám jako ponorná řeka vrací do současnosti: není to sice nic zcela nového, ale síla, intenzita a význam tohoto impaktu je mnohem větší než v minulosti, stačí srovnat

boom této literatury v světovém měřítku, například i ve střední Evropě, s tím, co v české literatuře představovala kdysi oživená barokní poetika a styl v díle katolických autorů meziválečné doby, nejmarkantněji Jaroslava Durycha (1886–1962). Teoretik literárních dějin by měl tedy brát více do úvahy probleskování minulého vývoje v současnosti a zase zrcadlení literární minulosti dnes.

Několikasvazková publikace Johna Neubauera a Marcela Cornis-Popea *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries* vyvolává řadu afirmací, ale také otázek a problémů, které nás vedou k návratu k vlastnímu účelu literární komparatistiky jako výsostně areálové disciplíny.

Když uznáváme, že poetologické hodnoty neznají nebo nemají znát hranic ani tzv. pozitivní diskriminaci, neboť čtenáři oceňují estetický efekt a další komponenty a funkce literárního artefaktu, aniž by se museli zajímat o historicko-politicko-kulturní důvody vzniku takového díla, musíme současně odmítnout snahu hodnotově unifikovat literární proces, tj. představovat jeden model jako vzorový, a tedy následováníhodný. Potom pojem „belatedness“, tedy jakási „zpozdilost“, „zpoždění“ bude termínem pejorativně axiologickým, tedy fakticky diskriminačním. Každá národní literatura má své vývojové paradigma, žádná literatura nemusí tedy jinou „dohánět“ nebo „předhánět“, neboť je ve svém vývoji autonomní a může s jiným entitami interreagovat, může je imitovat, jejich podněty transformovat, ale jinak má svůj vlastní vývojový rytmus, jenž je axiologicky autochtonní. To jsem formuloval mnohokrát jinde a nazval „prae-post efekt“ nebo „prae-post paradox“. Pojem „literary culture“ nás poněkud vrací k pojetí tzv. kulturně historické školy 19. století, ale současně akcentuje jednak vědy o znaku, jednak speciálnost literatury včetně průnikových center.

A zde se dotýkáme kardinálního problému areálových studií ve vztahové oblasti ke všemu, co bylo výše uvedeno, tedy i k areálové komparatistice, kulturologii nebo dialogu kultur, totiž toho, co se nepodařilo ani Warrenovi a Wellkovi, ani Ďurišinovi, totiž propojit „extrinsic a „intrinsic“, to, co jsem v jiné souvislosti před mnoha lety nazval **interpoeticitou**. Poznání jazyka a literatury je v konceptu filologicko-areálových studií nejen východiskem, prostředkem, ale také cílem transcendence k sociálním a jiným humanitním vědám – bočním produktem je ovšem komplexnější poznání areálu skrze jazyk a jeho textové produkty.

Příkladem srovnávacího bádání zaměřeného na filologicko-areálové studie par excellence může být už po léta japonská rusistika, resp. rusistická studia zaměřená na poznání areálu bývalého SSSR, zejména jeho asijské části, ale vůbec národnostních problémů, zejména animozit a kontroverzí

na tomto území, ale také v celé Evropě, tedy i v zemích EU.⁵⁶ Jaké jsou konečné cíle tohoto poznávání se můžeme jen domýšlet, ale v každém případě jde o dějiny kulturních areálů, do nichž patří i politika, ekonomika, kultura v širokém a krásná literatura v užším slova smyslu, kde žádné dílo a žádný detail nejsou pokládány za bezcenné. *Slavic Research Center* na Hokkaidské univerzitě v Sapporu vydává v rámci *21st Century Program Slovanská euroasijská studia (Slavic Eurasian Studies)* věnovaná často speciálně Sibiři a ruskému Dálnému východu. V prvním svazku jde především o politologickou analýzu čínsko-japonského soupeření o ruský Dálný východ a o otázky východoasijské bezpečnosti, přičemž se ukazují nejen dějiny problému, ale také různé migrační vlny a změny v areálu. Není to nikde řečeno příliš otevřeně, ale v podstatě se s ruským vlivem v této oblasti počítá stále méně; je to dáno především populačně: Rusové vymírají, populační tlaky také patrně rozhodnou mocenské poměry ve světě jako takovém, jak tomu ostatně bylo vždy. Studium jazyků, textů a kultur, populačních tlaků a kulturní aktivity ve smyslu – eufemisticky řečeno „kulturního soupeření“ – jsou tu předmětem studií Gilberta Rozmana, Sergeje Sevastjanova, Junza Nakana a dalších. Kromě Japonců se na tomto výzkumu podílejí Rusové, často působící v USA, a další.

Příznačný je v tomto smyslu svazek o obrazech Ruska v euroasijském kulturním kontextu, který vyšel v roce 2008.⁵⁷ V podstatě neskrývané je tento zájem již názvem svazku motivován obrovským oslabením ruské světové pozice, zejména v Asii, migračními vlnami, které mění mocenské poměry v ruské Asii, v celé Sibiři, zejména však v její východní a dálnévýchodní části, tedy tam, kde to Japonce nejvíce zajímá: na Kurilách, Sachalinu a v Primorském kraji. Při tomto komplexním zkoumání se jde často hluboko do minulosti a do různých druhů umění (výtvarné umění, hudba), studují se problémy Rusů a jiných Evropanů, v podstatě evropská nesourodost, diverzibilita (přispěl sem mj. známý Polák Andrzej de Lazari, známý svými slovníky ruských idejí, studií o vzájemné percepci Poláků a Rusů). Hodně místa je tu věnováno ruským cestovatelským aktivitám v Asii, ruskému imperiálnímu myšlení (Puškinův Měděný jezdec), ruské koloniální a postkoloniální literatuře, židovské otázce v Rusku, civilizační identitě Rusů (Blokova báseň Skythové), problému ruských hranic, Kavkazu, neopomíjí se ani euroasijství. Zkoumání neuniká ani problém a pozice Rusů v zahraničí (ruští imigranti v Německu, ruská diaspora

56 Siberia and the Russian Far East in the 21st Century: Partners in the Community of Asia. 1. Crossroads in Northeast Asia. Ed.: I. Akihiro. Sapporo 2005. 2. Chekhov and Sachalin. Ed.: M. Tetsuo.

57 Beyond the Empire. Images of Russia in the Eurasian Cultural Context. Ed.: M. Tetsuo. Sapporo 2008.

v Baltii/Pobaltí, Ruska v Srbsku). Závěrečná část sborníku je věnována manipulacím s obrazem Ruska (ruské antiutopie, alternativní historiografie, materiál románů V. Pelevina a V. Sorokina).

Jednotčím momentem tohoto reprezentativního sborníku je hledání sporných, problematických, slabých, labilních míst Ruska z hlediska diachronního i synchronního, modely analogií a možných přenosů, mechanismů dezintegrace zakódovaných v umění a literatuře, ale také síly, státotvornosti, nacionalismu, stavu ruského „koloniálního“ vědomí, ruské velikosti, utváření ruského národního vědomí a státnosti, citlivá místa vztahu k jiným národům (Židé, národy Kavkazu, Baltie, ale také např. vztah Srbů k Rusům), ruské diaspory a jejich mentalita, jež je vlastně odtrhává od Ruska (Baltie, Berlín), ruské představa o Rusku budoucnosti, tedy ruské vize jako projekce ruských idejí o sobě. Je tedy sborník, na němž participovali různí odborníci, svého druhu hlubinně účelovou investigací Ruska, jeho poznáváním, ale silně účelově vymezeným a tím i omezeným. Zde je také možná problém tohoto kognitivismu, je-li často jen účelově zaměřen: uniká mu totiž někdy to podstatné, tj. předpokladové vrstvy ruského fenoménu, to, co je pod povrchem, co ještě není rozvíjeno a v pohybu, ruská potencialita, která, jak už z dějin víme, je někdy nečekaná a jak je v Rusku zvykem absurdně paradoxní: o tom se cizinci přesvědčovali v Rusku a s Rusy velmi často, ať již byli v pozici hostů, přátel nebo útočníků. Tedy nějaké radikálnější extrapolace a transfery by byly nebezpečné a zavádějící. Zůstává tu – při vši zajímavosti a pestrosti – jistá pachuč vyvolávající asociace a aluze, jiskření mezi minulostí a přítomností, stíny dalekých i blízkých dějin.

Nihil novi sub sole, vše už bylo někdy popsáno, není tu často ani výraznější posun důrazu. To, co je nové, je jednoznačná teleologie, resp. intencionalita na poznání relačních fází ruského fenoménu: komparatistika tu slouží poznání zejména slabých a krizových stránek ruského fenoménu, jak jej reflektují dějiny i současnost, zejména ve spojitosti s likvidací říše (carské i sovětské) a s radikálním poklesem ruské populace, která je zejména v Asii nahrazována populací turkotatarskou a čínskou. Pozoruhodné je, že se tu v podstatě nikdo nevěnuje otázkám náboženství, např. buddhismu, ale také sílícímu vlivu islámu, neboť to by mohli být hybatelé ještě důležitější než jen prosté populační pohyby. O řadě věcí se dnes ani nedá hovořit, jsou to tendence, které jsou sice zřetelné, ale ještě spíše alternativní. Pro komparativní rusistiku to znamená především to, že nehledě na slábnoucí sílu Ruska oproti SSSR a Ruské říši je Rusko stále jakoby samostatným kontinentem, jehož poznatelnost je i dnes velmi slabá – vidět Rusko prizmatem postav z románů Dostojevského je jistě simplifikace, ale vidět Rusko bez nich je stejná simplifikace. Rusko dovede

vždy překvapit a jeho potenciální, předpokladové vrstvy jsou obrovské. Příčiny tkví v hluboké, složité a vnitřně heterogenní kulturní minulosti. Areálově komparativní, kulturologická rusistika s pozadím v teorii literární historie může a musí být v tomto smyslu i vědou prognostickou, filologickou futurologií, jež je často spolehlivější než úvahy politologické nebo ekonomické, neboť vychází ze stabilnějších archetypálních bio-psycho-sociálních podloží.

Právě s ohledem na tento typ komparatistického bádání se posiluje úloha osobnosti jako most v rozděleném světě, rozděleném etnicky, politicky a nábožensky, tedy personalistická interkulturní a interliterární komparatistika. Na jedné straně tedy působení osobností tohoto typu, tedy se schopností výrazného interkulturního přesahu v literární komparatistice, jednak typ bádání zaměřený na vyhledávání a analýzu modelových situací v samotné literatuře, jako jsou například prózy ze severoamerického a hispanoamerického prostředí, ruské reflexe hranic Evropy a Asie a Asie jako takové (např. emblematická povídka L. Lva Tolstého Hadži Murat) apod. Úloha jedince jako nositele obrovské tíhy kulturní odlišnosti, vůle k toleranci a pochopení, rozpor mezi vlastním omezením a přijetím cizího podnětu, modely rezistentní komparatistiky a také překonávání animozit je tu velmi důležitá; je to do značné míry společenská objednávka, jež však současně pomáhá rozšiřovat horizonty tradiční komparatistiky, aniž by se tato vzdávala svého tradičního objektu zkoumání.